

BAKSTEEN

WONEN AAN HET WATER

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse
Baksteenfabrikanten

HOOFDREDACTIE

Hans de Muinck Keizer

REDACTIE EN**MEDEWERKERS**

Victor Freijser
Michiel Nieuwenhuys
Bart de Vries

PRODUKTIE-**COÖRDINATIE**

Adviesbureau Hollander en
Van der Mey B.V., Den Haag

ART DIRECTION

Kees van de Wiel, Den Haag

VORMGEVING

Studio Tigges bNO, Voorburg

ZETWERK

Textpresse, Almere

LITHOGRAFIE

Nederlof Repro, Cruquius

DRUK

De Grafische, Haarlem

REDACTIE-ADRES

Koningsinnegracht 95
2514 AK Den Haag
070-3549000

**ADRESWIJZIGING OF
VERZOEK OM TOEZENDING**

Richten aan het Koninklijk
Verbond van Nederlandse
Baksteenfabrikanten,
Postbus 51, 6994 ZH De Steeg
08309-59110

ISSN 0925-5923

Baksteen is een uitgave van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB), Postbus 51, 6994 ZH De Steeg. Het wordt in controlleerd distributie toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden, centrale en lagere overheidsinstellingen, aannemers (VG-Bouw en NVOB-leden), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en researchinstituten, (vak)pers en relaties van KNB. Copyright © 1993 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

KORT NIEUWS**3****WONEN AAN EIGEN VAARWATER****4**

Wonen aan het water is een droom voor velen, helemaal als er ook nog een bootje voor de deur ligt.

Tekst: Jan Goedhart
Fotografie: Robert Oerlemans,
Mick Palarczyk

OP DE GRENS VAN RIVIER EN OCEAAN**8**

In New York is het wooncomplex Battery Park City Apartments een voorbeeld van de vrijheid in zijn zuiverste vorm.

Tekst: H.J.A. Hofland
Fotografie: Andrew Gordon

EEN GEBOUW OMRINGD DOOR WATER**10**

Een wonderlijke nachtelijke zoektocht die via een smalle strook onvast land leidt naar de aquariumstilte van een binnenplaats.

Tekst: Jan Siebelink
Fotografie: Atelier Pro (Peter de Ruig), Wim Ruigrok, Robert Oerlemans, Paul Smit, R. de Wit

EEN GRANDIOOS VERLANGEN NAAR GESCHIEDENIS EN WATER**16**

In Boston is de geschiedenis gedrapeerd in baksteen en graniet. Rowes Wharf laat zien dat contextualisme kan leiden tot monumentaaliteit.

Tekst: Bart de Vries
Fotografie: Andrew Gordon

HEEFT HET GRACHTENPAND NOG TOEKOMST?**18**

Voortzetting van de traditie van het grachtenpand vergt op z'n minst een gracht. Maar het witerlijk maakt als referentiepunt plaats voor het karakter. De bruikbaarheid van een model.

Tekst: Hans Ibelings
Fotografie: Atelier Pro (Peter de Ruig), Theo Bosch, Michel Boesveld,
Van der Vlucht & Claus

BOUWEN AAN IJSSELMEER VERWEZENLIJKT VELE DOELSTELLINGEN INEENS**22**

Amsterdam Nieuw-Oost biedt ongekende mogelijkheden voor nieuwe voorbeelden, nieuwe initiatieven. De column van Jeroen Saris, wethouder Ruimtelijke Ordening van Amsterdam

Foto omslag: Gerrit Schreurs

Kunstzinnig in klei

In het vorige nummer van 'Baksteen' (september 1993) werd al aandacht gegeven aan de wijze waarop Baksteengroep Desimpel afscheid nam van de fabriek in Udenhout. Twee maanden lang konden tien kunstenaars hun werk in de laatste kamer van de oude vlamoven laten bakken. De oorspronkelijke planning is doorkruist door het (te) hoge luchtvochtigheidsgehalte tijdens de afgelopen zomer. De voorgenomen tentoonstelling van de werken van de betrokken kunstenaars vindt daarom later plaats en wel vanaf 15 januari tot en met 20 februari 1994 in Galery Desudé (gevestigd in de showroom van Desimpel) te Udenhout. Nadat de kunstwerken eind oktober jl. uit de oven zijn gehaald, is een begin gemaakt met de ontmanteling van de installaties uit de fabriek. 'Udenhout' blijft als centraal distributiepunt van Desimpel voortbestaan.

Prijs voor mechanisch opperen

Op 3 september jl. zijn het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en Machinefabriek GSP/De Oude Rijn onderscheiden met de tweede prijs in het kader van de Eimert Sinooprijs-uitreikingen. KNB en De Oude Rijn werden onderscheiden

Nieuwe Haagse School

Tot en met 30 januari volgend jaar is in het Haags Historisch Museum een tentoonstelling te zien over de zogenaamde 'Nieuwe Haagse School'. De expositie bevat een overzicht van een architectuurstroming die in de jaren '20 een bloeiperiode kende in de Hofstad, met als centrale figuur de architect Co Brandes. De werken die rond die periode tot stand kwamen, kenmerken zich door een organische expressie in de buitengevel van veelal met elkaar in open verbinding staande binnenruimten. Aan het metselwerk werd veel aandacht besteed, hetgeen tot uiting komt in vele fraaie details. Co Brandes realiseerde zo'n 500 bouwwerken in en rond Den Haag. Maar behalve van hem zijn in de tentoonstelling ook werken van aan hem verwante architecten te zien in de vorm van ontwerptekeningen, stedenbouwkundige plannen, fotografie en video- en diaprogramma's. Bijzonder zijn voorts de op schaal nagebouwde gevelfragmenten, waaraan baksteenhandelaar Gelsing medewerking verleende. Samensteller van de tentoonstelling en auteur van een boekwerk over Co Brandes cum suis is 'Baksteen'-redacteur en Hoofd Welstand Den Haag Victor Freijser.

voor het systeem van mechanisch opperen dat tijdens de Bouwbeurs in februari van dit jaar is geïntroduceerd. De Eimert Sinooprijzen worden toegekend door de Bouwen Houtbond FNV aan bedrijven of instellingen die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de verbetering van de arbeidsomstandigheden. KNB werd al eerder onderscheiden met Het Nederlandse Bouwbeeld 1993 voor het systeem van mechanisch opperen.

De Scheg geopend

Het sport- en recreatiecentrum De Scheg in Deventer is in

oktober jl. officieel geopend. De Scheg is een ontwerp van het Architectenbureau Alberts en Van Huut in Amsterdam. Het project onderscheidt zich behalve door de zogenaamde organische architectuur ook door de diafragmawanden die zijn toegepast voor de muren van de sporthallen en de 400 meter ijsbaan van het complex. De methode is afkomstig uit Engeland en werd door KNB in Nederland voor het eerst geïntroduceerd bij de bouw van het Huis van de Toekomst in Rosmalen. De gemetselde diafragmawand heeft zowel de functie van draagconstructie als van afsluitende gevelconstruc-

tie. De vrijstaande wanden kennen een hoogte van 4,5 meter (ijsbaan) en van 7,5 tot 12,5 meter (sporthallen). In totaal werden er voor De Scheg ruim 1,5 miljoen waalformaat bakstenen gebruikt.

Baksteendag 1994

De Baksteendag zal volgend jaar op donderdag 26 mei plaatsvinden in het Muziekcentrum Frits Philips in Eindhoven. Het Muziekcentrum maakt onderdeel uit van de Heuvel Galerie, een omvangrijk winkel- en uitgaanscentrum in hartje Eindhoven, waarover in het aprilnummer van 'Baksteen' dit jaar uitgebreid is geschreven. Decoratie en ornament in de hedendaagse architectuur in binnen- en buitenland zal het leidende thema zijn van de Baksteendag dat op verrassende wijze door verschillende sprekers zal worden belicht.

Exotisch stedelijk tapijt

In Utrecht wordt de laatste hand gelegd aan een opvallend stedelijk tapijt op het Amerhofplein, een klinkervlakte van circa 3.600 m², bestaande uit ruim 350.000 straatstenen van Waalsteenfabriek 'De Bylandt' B.V. Kunstenaar Hans van Houwelingen maakte het ontwerp voor het plein, waarbij hij een veelkleurig (rood, geel en zwart) plein tekende met verwijzingen naar de perzische tapijtkunst. Het project in Utrecht kwam tot stand in goede samenwerking tussen de Gemeente Utrecht en de Stichting Beroepsopleiding Weg- en Wegenbouw.

WONEN AAN EIGEN VAARWATER

A F M E R E N A A N E I G E N W A L

Port Zélande

Zeevolde

Natuurlijk wil een visser z'n huisje vlak bij de haven hebben. Dat beperkt het woonwerkverkeer en als het spookt op de Noordzee is het voor zijn vrouw maar een paar stappen om wanhopig aan de kust te gaan staan en de woeste verte in te turen. Maar hoe zit dat voor nieuwe woonwijken aan het water? Woonconsumenten die hun bootje voor de deur (willen) hebben. Betalen landschap, stedschoon en plaatselijke sfeer daar aan mee? Of ontstaat er een nieuwe woonvorm die een verrijking vertegenwoordigt?

Wonen aan het water met het bootje voor de deur loopt nogal uiteen qua omgeving, bouwtype, sfeer en schaal. Langs rivieren en plassen heb je de incidentele tuin met vanouds de eigen aanlegsteiger. Langs de Vliet in Voorshoten liggen bescheiden insteekhaventjes tussen kavels in de vrije sector. In Alphen a/d Rijn staan huizen die in plaats van een achtertuin een groot plankier hebben liggen, regelrecht boven klotsend water. In Almere verrijzen huizen met tuinen die eindigen in dertig meter walkant, waarvandaan het eigendom nog eens tien meter verder doorloopt tot aan het water. Vlakbij het centrum van Zaanstad komt een eiland met steigerpielen. De architectuur van de 500 huizen is op Finse stijl geïnspireerd. Een typisch Zuidfranse aanblik is gekozen voor een residentiële ontwikkeling met jachthaven in het Maasplassen-gebied bij Roermond. Een aantal huizen, marina's geheten, glijden daar op en neer langs meerpalen, meebewegend met de grote waterstandsverschillen. En waar geen water is, kan het komen, zoals men onder andere in Groningen bedacht. Je hoeft alleen maar een aantal weilanden onder water te zetten en daar een plan omheen te groeperen. Iemand

verzint dan ook nog wel het noodzakelijke extra dure accent. Want zoals je appartementen met een penthouse bekroont, zo kun je natuurlijk ook een geheel exclusief eilandje boven een vers gegraven meer laten uitsteken. Dat is het goede recht van de projectontwikkelaar.

WAAR WE VOOR MOETEN OPPASSEN
IS EEN MOGELIJKE PRIVATISERING
VAN DE WATERKANT, MAAR WAT WE
MOETEN RESPECTEREN ZIJN DE
WOONWENSEN VAN MENSEN

ONTSPANNINGSMOGELIJKHEID

Voor architecten, stedenbouwkundigen en bestuurders is het echter tijd dat ze de tendensen bekijken. De trend naar bouwen aan bestaand of nieuw water is onmiskenbaar. Het sterke verkooppunt van een boot vlakbij de eigen woning is inmiddels ook duidelijk ontdekt. Waar we over moeten nadenken is een mogelijk dreigende privatisering van de waterkant, een modern soort lintbebouwing,

Noorderplassen, Almere

met mastenbossen en recreatieve voorzieningen als interpunctie; al met al een nadrukkelijke sferbepaling waar niet elke omgeving op zit te wachten, en uit de aard der zaak ook geen bijdrage aan sociale volkshuisvesting, die toch al in de klem komt. Wat we anderszits moeten respecteren zijn de onverdachte woonwensen van mensen die het nu eenmaal fantastisch vinden om uit te kijken op het water, om de bedrijvigheid daaromheen dagelijks mee te maken en de ontspanningsmogelijkheden ervan onder handbereik te hebben. De commerciële reactie op deze duidelijke doelgroep is al even legitiem.

NIEUW NEDERLAND

Het gaat ook lang niet altijd om zorgwekkende situaties. Er zijn veel plekken die niet in een gegroeid landschap of een buurt met gevestigde sociale sfeer liggen: stukken nieuw Nederland die nog vrij ingevuld kunnen worden. Aan de randen van ingepolderde Zuiderzee en langs recente deltadijken doe je er geen hond kwaad mee als vader z'n fiere kapiteinspet van de kapstok grijpt en zó vanuit eigen voordeur in het kraaienest van Jonikapi mikt, de motorkruiser waarin de hele familie ver-

---

ER ZIJN STUKKEN NIEUW NEDERLAND
DIE NOG VRIJ KUNNEN WORDEN
INGEVULD EN WAAR
MOGELIJKHEDEN BESTAAN VOOR
EEN ANDER SOORT WOONVORM AAN
HET WATER

---

noemd is. De zaak wordt problematischer langs water dat dieper in het binnenland ligt, bij Weesp, Wilnis of aan de Waal. Een Betuwse architect zegt onomwonden: 'Ik moet er niet aan denken. Er zijn figuren die al jaren het terrein van een oude steenfabriek in handen hebben en die gespannen zitten te wachten tot ze daar een jachthaven kunnen bouwen, met woningen en alles wat daar bij komt. Dat heeft hier zonder meer een negatieve uitstraling. Waarom kan al dat gedoe niet op eilanden in de Noordzee?' Het valt te betwijfelen of dat laatste een kansrijke suggestie is. Enclaves die van alle binnenstad en achterland zijn afgesneden zullen weinig bewoners aantrekken, al zijn ze nog zo gek op golven.

OVERTUIGING

Een Haarlemse projectontwikkelaar ziet het allemaal veel zonniger in. 'Dat is toch prachtig, al die fijne waterwoongebieden? Wat moeten we met dat Groene Hart van Holland? Dat is alleen maar eindeloos saai gras met een paar boeren. Nee, heel Midden-Holland vol met Nieuwkoopse Plassen, dat lijkt me wel wat. Elk stukje natuur en landschap is hier door mensen gebouwd, daar kunnen we best mee doorgaan.' In de wat railerende toon klinkt overtuiging door. Ondertussen gaat, bijvoorbeeld, Leiden nog even verder met sociale hoogbouw langs het water. Dat is goed voor het evenwicht. En er worden ook genoeglijke gebieden gecreëerd in Zeewolde en Almere. Porte Zélande in de zuidwesthoek van de Grevelingen is een succes waar niemand zich aan hoeft te storen. Maar laten we voor het overige hopen op voorzichtige stedenbouwkundige handelingen in binnenlands buitengebied en hartje stad. Zodat we elkaar niet in het vaarwater zitten.

Jan Goedhart ■■■

Docklands, Londen

OP DE GRENS VAN

BATTERY PARK CITY APARTMENTS

Iedereen droomt weleens van de woontovenaar. Een keurig gekleed heer van middelbare leeftijd die 's avonds onverwacht aanbelt en vraagt: 'Waar wilt u het liefst wonen?' En die dan, nadat u antwoord hebt gegeven, zegt: 'Het zal gaan zoals u gezegd heeft, ga rustig naar bed.'

RIVIER EN OCEAAN

De volgende ochtend wordt u wakker in het volmaakte huis op de beste plaats van onze planeet.

Voor mij is die plaats Battery Park, aan het einde van Lower Manhattan, op de grens van de stad die de hoofdstad van de wereld is, waar de Hudson en de oceaan elkaar ontmoeten, en je bij helder weer iedere ochtend door miss Liberty wordt begroet. Ik vind het de beste woonplaats op aarde omdat daar de vrijheid van de geest zoals die in New York nog altijd in zijn zuiverste vorm bewaard blijft, overgaat in de vrijheid van het driedimensionaal perspectief, de horizon van de zee.

In de smalle strook tussen de rivier en West Street is ten zuiden van het World Trade Center, in de tweede helft van de jaren tachtig een complex van *apartment buildings* gebouwd, zeer uiteenlopend van hoogte - van twee tot zesentwintig verdiepingen - en omgeven door een boulevard en een parkje. Het liefst zou ik wonen op de 20ste verdieping van Liberty House, maar met de eerste etage aan het haventje South Cave ben ik ook al tevreden.

NB: Alles is daar van baksteen. Waarom dat goed is, valt beter te begrijpen door een vergelijking met de enorme spiegelgevels en het grijze beton in de onmiddellijke omgeving. De gelukkige die in deze nieuwe Battery Park City woont heeft alles wat ik hiervoor heb opgesomd, en bovendien in zijn directe omgeving een gevoel van vrijheid, de ouderwetse individualistische vrijheid.

H.J.A. Hofland

WONEN MET WIJDS UITZICHT

EEN GEBOUW OMRINGD DOOR WATER

Oostelijke eilanden, woningbouwproject Wittenburg, Amsterdam

Ik had het gevoel dat het water zich aan weerskanten eindeloos uitstreckte en dat ik mij bevond op een uiterst smalle strook onvast land, waar de golven onophoudelijk van afknabbelden. Een paar uur geleden zou ik niet hebben kunnen denken dat ik na een gezellig avondje met vrienden hier zou stranden. Ik durfde voorwaarts noch achterwaarts te gaan.

Woningbouwproject in Zaandam,
Pieter Wester (Inbo/Gjalt de Jong)

Waar was ik in hemelsnaam verzeild geraakt? Op een schiereiland, een landtong, de slijkbank van een lagune? Gedesoriënteerd keek ik om me heen. In de kille windvlagen die omlaagvielen tussen blinde muren van loodsen en pakhuizen en mij in het gezicht sloegen, was ik voor de zoveelste keer een passage ingelopen *die naar nergens voerde*, dat wil zeggen naar een nauwelijks zichtbare oever of kade. Aan alle kanten hoorde ik het onrustige, woelige water. En boven mij joegen donkere, twijfelachtige wolken voort. Soms liet de maan zich even zien en keek ik snel om mij heen, in de hoop een groen gebouwtje te ontdekken waarnaar ik op zoek was en kreeg in die paar seconden van matgeel licht slechts de indruk dat het water zich aan weerskanten van mij eindeloos uitstreekte, dat ik mij bevond op een uiterst smalle strook onvast land, waar de golven onophoudelijk van afknabbelden. Nog even en ik zou met de modderige grond waarop ik stond door het water worden verzwolgen en de gruwelijke

plaat van de zondvloed uit mijn vaders statenbijbel schoot mij te binnen: twee moeders met zuigelingen klampen zich vast aan een bergpiek die nog net boven het water uitsteekt. Ik wist natuurlijk ook wel dat het niet zo'n vaart zou lopen. Maar ik had een paar uur geleden ook niet kunnen denken dat ik na een gezellig avondje met vrienden bij nacht en ontij zou stranden in het oostelijk havengebied van Amsterdam. We hadden gegeten in café 'De Zeilvaart' achter het Centraal Station. Tegen tweeën namen we afscheid en ik ging alleen op weg naar mijn auto die ik had geparkeerd aan de Ruyterkade. Mijn auto was verdwenen. Een surveillerend agent was zo vriendelijk mij te vertellen dat 'Parkeerbeheer' de auto had weggesleept. Als ik de oostelijke handelskade afliep zou ik wel een groen gebouwtje vinden waar ik mijn - overigens flinke - boete zou kunnen betalen.

Waar was dat gebouwtje? Dat had ik waarschijnlijk in het duister gemist. Het was intus-

sen half vijf. Ik verlangde naar mijn huis aan de Veluwezoom. Het leek of de wolken nog lager zakten, de pakhuizen en entrepots tot halverwege opslokten. De regen viel met verdubbelde snelheid. Het water om mij heen leek op drift te geraken. Besluiteloos bleef ik staan, durfde noch voorwaarts noch achterwaarts te gaan, keek voorzichtig om me heen, alsof ik zojuist een salon was binnengeleid, waar mijn blik nog moest wennen, glimlachte peinzend. Want hoewel ik me onzeker voelde en ontheemd in dit onherbergzame mij onbekende gebied, genoot ik. Daarginds, heel ver weg, aan de overkant van dit water, moest dat doorschijnende duister, die oplichtende horizon, Amsterdam zijn. Nu stond ik hier, *terzijde*, geïsoleerd en niemand op aarde wist waar ik mij bevond.

KNSM-eiland, Amsterdam

Woningbouwproject in Zaandam, Pieter Wester (Inbo/Gjalt de Jong)

WATER EN AARDE

Terwijl ik daar roerloos stond, kwam een wonderlijke associatie van gedachten in mij op. Alle vloeistoffen op deze wereld, had ik ooit van mijn scheikundeleraar geleerd, danken hun liquiditeit aan water. Water kan zich gemakkelijk met vele andere, aan hem tegenstrijdige, stoffen verbinden, zoals zout en suiker, maar verbindt zich het gemakkelijkst met aarde. Water en aarde geeft modder. Daar bevond ik mij nu middenin. Net als heel lang

geleden mijn grootvader van mijn vaderszijde, die zijn leven lang op een steenfabriek heeft gewerkt, waar hij aarde- of moddermaker was. Zestien uur per dag stond hij met zijn blote voeten in de bult van 'rijpe' klei, kneedde die tot alle ongerechtigheden aan steeltjes en harde deeltjes eruit verdwenen waren en ze soepel genoeg was voor de vorm. Tot vormer heeft mijn grootvader het nooit gebracht.

Werktuiglijk deed ik stappen voorwaarts,

aangetrokken door een schommelend groen licht aan de mast van een aangemeerd schip. In dat onzekere licht zag ik op een scheefgezakt bordje Levantkade staan en vrijwel direct, terwijl een straf windje tot storm aanwakkerde, zag ik verkwikkende beelden van matrozen die zich inscheepten, trossen die werden losgegooid, een schip dat zich langzaam van een kade met wuivende familieleden losmaakte, op weg naar de Oost. Onze Oost, waar volgens Baudelaires prachtige

---

IN DE OCHTENDSCHEMER DOEMDE
EEN HOOG ROND GEBOUW OP,
VANWEGE DE SOLIDE BAKSTENEN
MUUR DACHT IK DIRECT AAN EEN
DONJON

---

gedicht *L'invitation* slechts 'luxe, calme et volupté', wachtten.

Omdat ik heel dicht aan de oever stond, kon ik niet nalaten even mijn voet in het water te steken. Het was of het water onmiddellijk begon te kolken, of het boos op mij was. De regen ging over in hagel en aan de hemel verschenen bliksemschichten. Maar ik had het water alleen maar met mijn voet aangeraakt alsof ik het wilde plagen. Toen herinnerde ik mij een biografie van Bernadette Soubirous, de maagd van Lourdes. Bernadette, op weg naar de dorpschool, kwam dagelijks langs een bergmeertje. Ze had ontdekt dat wanneer je de oppervlakte met een stok aanraakte, het water begon te kolken en modder begon op te spuiten. Bernadette meende dat het water van dit meer een bijzonder gevoelige huid bezat.

HOOG ROND GEBOUW

Naar mijn gevoel luwde de storm nu. Aan de hemel was nog een restje onweer te bespeuren en met het geschreeuw van de zeevogels, steeg het eerste licht van de ochtend op. In de ochtendschemer doemde een hoog rond gebouw op. Vanwege de solide bakstenen muur dacht ik direct aan een donjon, zich verheffend uit de slotgracht. Dat idee werd versterkt door een reuzenhek van gesmeed ijzer, die de toegang tot een binnenplaats afsloot. Leek af te

*Detail woonbouwproject Bruno Albert,
KNSM-eiland, Amsterdam*

Docklands, Londen

NIET ALLEEN DE RONDE VORM WAS
OPVALLEND, OOK DE BESLOTEN,
BIJNA INTROVERTE
INTIMITEIT TROF MIJ

---

sluiten, want een uitsparing in het hek - door
spijlen in lange vlakken verdeeld, die op hun
beurt gevuld waren met sierlijke, bijna
wulpse arabesken, ook van gesmeed ijzer -
waarborgde permanente doorgang.

Ik stapte naar binnen en, op slag, merkte ik
niets meer van de harde wind, hield ook het
monotone grommen van het water op. Mijn
oren vingden enkel nog een geheimzinnig
ruisen. Over het meerkleurige, naar het
midden oplopende plaveisel begaf ik mij naar
het hoogste punt en bleef staan bij een
schattig rond plantsoentje waarvan ik door
het schemerdonker de aard van de beplanting
niet kon onderscheiden.

BAKSTEEN EN STILTE

Ik keek omhoog en mijn blik verloor zich.
Ik bevond mij in een spectaculair hoog rond
bouwsel van steen en ik moest onmiddellijk
denken aan het meest fascinerende ton-
vormige bouwwerk uit mijn jeugd: dat van de

overkant van de *cour*, ook een doorgang naar
buiten was. Daar was ook het water weer
zichtbaar. Het gebouw stond dus op een
smalle landtong, werd aan twee zijden
omspoeld door kilometers water en toen ik
weer omhoogkeek had ik het sterke gevoel
dat vooral de appartementen op de hoogste
galerijen van dit cirkelvormige woonblok - als
om zich te beschermen tegen de grote
verlatenheid om hen heen, alsof ze toch een
beetje beangst waren voor de hen
omringende watervlakte - zich als schichtige
dieren tegen elkaar schurkten. Je zou zeggen
dat het gebouw naar alle kanten met zijn rug
naar het water stond.

EINDE VAN DE NACHT

Nu viel het me ineens op dat ik zelf ook, net
als het gebouw, al minutenlang mijn rug naar
het water hield gekeerd, alsof ik zijn
aanwezigheid zo dichtbij en zo massief,
moeilijk verdroeg.

Heel bewust keerde ik mij om, liep via het hek
de kade op. Ik kneep mijn ogen even dicht.
Die regennacht eindigde in een lekker
zonnetje, een gouden zonnetje, met, zo leek
het, genoeg brandstof voor de hele dag. Het
nog steeds nerveuze water was vol schaduwen
en iriserende spiegelingen en boven het iele
gekakel van een zich op de golven wiegend
waterhoentje uit, kwam in glijvlucht en
krijgsend een zwerm grote zeevogels voorbij
(zeevogels krijgsen, bosvogels zingen), met
wijd uitgespreide vleugels, die pas begonnen
te klapwieken toen ze vlak boven het water
zaten. Het water weerspiegelde de zon,
absorbeerde de zon, slikte de zon soms even
door. De eerste bewoners kwamen naar
buiten, startten hun auto's. Het werd hoog
tijd om uit te vinden waar zich het groene
gebouwtje van 'Parkeerbeheer' bevond.

Op weg naar huis, was ik ondanks de
driehonderd gulden boete, in een vrolijke, ja
euforische stemming. Ik nam mij voor zo snel
mogelijk terug te keren naar de plek van deze
wonderlijke nachtelijke zoektocht.

Jan Siebelink

Corpus den Hoorn, Groningen

steilewandrijders. Niet alleen de ronde vorm
was vergelijkbaar, ook de besloten, bijna
introverte intimiteit trof me. Het grote
verschil was vanzelfsprekend het materiaal.
Toen: planken, luid rammelend onder de
wielen van de racemotoren. Nu: zichtbaar in
de nachtverlichting op de galerijen, gele en
rode baksteen, en stilte.

Ik liet mijn blik weer naar beneden gaan,
bemerkte dat tegenover het grote hek, aan de

Corpus den Hoorn, Groningen

EEN GRANDIOOS VERLANGEN NAAR GESCHIEDENIS EN WATER

R O W E S   W H A R F ,   B O S T O N

De Amerikaanse stad Boston aan de oostkust van het land is de hoofdstad en het bestuurlijk centrum van de staat Massachusetts. Het is ook het zaken centrum van de regio New England, een middelpunt voor financiële dienstverlening en een belangrijk transportknooppunt. Boston is echter vóór alles geschiedenis. Die is in Boston gedrapeerd in baksteen en graniet. De stad maakte de afgelopen 30 jaar een rigoureuze vernieuwings- en verjongingskuur door. Tot op zekere hoogte is hiervoor een soortgelijk spoor gevolgd als in andere Amerikaanse steden. Maar dankzij de hoge grondprijzen in Boston en het relatief hoge

bestedingsinkomen als gevolg van het *Massachusetts Miracle* in de eerste helft van de jaren '80, is er in Boston sprake geweest van een uitbundig gebruik van dure materialen, resulterend in een soort welbespraakte luxe, een eclectische pompeusheid op een schaal die soms moeilijk voorstelbaar is.

Van die vernieuwing maakt ook de herontwikkeling en het hergebruik van het oude havengebied en de kaden deel uit. Dit maritieme deel van de stad bevindt zich op een smalle strook van ongeveer 11 km, omzoomd door de Boston Harbor. Daar is onder andere Rowes Wharf te vinden. Het project dat het

architectenbureau Skidmore, Owings & Merrill hiervoor ontwierp, is door sommigen betiteld als een ultiem voorbeeld hoe contextualisme kan uitgroeien tot monumentaliteit. Tegen de achtergrond van de hoog oprijzende gebouwen van het 'financieel centrum' opent Rows Wharf zich letterlijk via een zes verdiepingen hoge poort, bekroond door een koperen koepel met observatorium, uitnodigend en verlangend naar de baai. Zoals andere nieuwbouwprojecten langs de 'waterfront' zijn ook in Rows Wharf de echo's uit het nautische verleden te horen, ditmaal in de vorm van gebouwen die als scheepsboegen het water insteken. In het project zijn een

hotel, kantoren, fitness club, appartementen en een ondergrondse parking te vinden. Verder is het mogelijk vanaf de kaden een watertaxi naar Oost-Boston en het tegenover gelegen vliegveld te nemen. Het gehele project wordt gekenmerkt door een rijkdom en complexiteit van materiaalgebruik en vakmanschap in details en ornamentiek.

Bart de Vries ■■■

HEEFT HET GRACHTENPAND NOG WEL TOEKOMST?

De Liefde, Charles Vandenhove, Amsterdam

Voor wonen aan het water is de architectuur aan de gracht een onbetwist model maar het blijkt zelden of nooit als voorbeeld goed bruikbaar. Tegenwoordig vormt niet meer het uiterlijk van het grachtenpand het referentiepunt als wel het karakter. Wat in de weg staat, is de schaarste aan grachten. Over de bruikbaarheid van een model.

E E N N E D E R L A N D S E G E W O O N T E

Woningbouwcomplex op het voormalige DWL-terrein in Rotterdam, De Nijl Architecten

In 1988 organiseerde Hans van Beek van Atelier Pro een workshop voor zes buitenlandse architecten om ontwerpen te maken voor evenveel woontorens op het terrein van de voormalige Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam. Een van de eerste associaties die bij deze architecten opkwam bij het zien van de lokatie aan het water van de Singelgracht was: grachtenpand. Al ontwerpend verdween die associatie naar de achtergrond. In de woontorens is hooguit een onscherp nabeeld overgebleven van de architectuur langs de Prinsen-, Keizers-, Herengracht en Singel van Amsterdam. Meer dan dat zou het in die situatie ook niet kunnen zijn. Daarvoor zijn de verschillen te groot tussen de aaneenschakeling van gevels langs de grachten en de vrijstaande torens op het kazerneterrein. En is de Singelgracht bovendien teveel singel en te weinig gracht.

ONBETWIST MODEL

Toch was de eerste associatie veelzeggend. Voor wonen aan het water is de architectuur aan de gracht een onbetwist model maar het blijkt zelden of nooit als voorbeeld goed bruikbaar. De grachten in bijvoorbeeld Amsterdam, Utrecht en Leiden laten zich moeilijk navolgen. En zelfs de meer bescheiden equivalenten in een eigentijdse variant, zoals de gracht in het centrum van Almere-Haven, laten dat zien. Dat het water in Almere-Haven bovendien slechts kniediep is, is nog maar een ondergeschikte bijkomstigheid.

De enige plaats waar het wel lukt letterlijk aan te sluiten bij het model van het herenhuis aan de gracht, is aan de grachten zelf. Dat blijkt niet alleen uit de grote aantallen negentiende-eeuwse panden die de achteloze voorbijganger niet eens zullen opvallen als toevoegingen aan de zeventiende- en achttiende-eeuwse bebouwing. Ook de vroeg twintigste-eeuwse architectuur is nog vaak op een vrijwel onzichtbare manier opgenomen in de gevelwanden. Door vorm, hoogte en indeling van de gevel en door het overheersende gebruik van baksteen onderscheiden Amsterdamse grachtenpanden van minder bekende

DE ENIGE PLAATS WAAR HET LUKT
LETTERLIJK AAN TE SLUITEN BIJ HET
MODEL VAN HET HERENHUIS AAN DE
GRACHT, IS AAN DE GRACHTEN ZELF

Woontoren Oranje-Nassaukazerne in Amsterdam, Patrick Pinell (Atelier Pro)

traditionalisten als Hanrath, Posthumus Meyjes en A.A. Kok zich nauwelijks van hun oudere burens. Hun jeugdige leeftijd verraden ze hooguit door het jaartal dat subtiel is verwerkt in muurankers of siersmeedwerk.

KARAKTER

Tegenwoordig wordt een dergelijke mimicry zelden meer gezocht en vormt niet

Woningbouwproject in Hoorn, Niels Siggaard (Atelier Pro)

meer het uiterlijk van het grachtenpand het referentiepunt als wel het karakter. De 'op de vlucht' gebouwde betonnen schijngevels in Amsterdamse projecten van Herman Zeinstra - aan de Oude Schans - en Rudy Uytenhaak - de zijgevels van zijn woningbouwcomplex aan de Weesperstraat - zijn daarvan twee zeldzame voorbeelden. Dat een geslaagde hedendaagse versie van het grachtenpand zelden kan worden gerealiseerd, ligt in de eerste

plaats aan de schaarste van echte grachten. Wat een echte gracht is, laat zich overigens als het er op aankomt alleen gevoelsmatig benoemen. Zo zullen er weinig Amsterdammers zijn die de Da Costakade als gracht beschouwen. Alleen makelaars proberen potentiële kopers van huizen op die plek nog wel eens een rad voor ogen te draaien met dat woord.

*Woningbouwproject Den Haag (Vera Yanovchtchi)**Woningbouwcomplex op het voormalige DWL-terrein in Rotterdam, De Nijl Architecten*

INDIRECTE VERWIJZING

De sociale woningbouw van Charles Vandenhove aan dezelfde Da Costakade verhoudt zich op een ingewikkelde manier tot de traditionele grachtenarchitectuur. Weliswaar bevat dit woongebouw in de topgevels een ondubbelzinnige referentie aan het klassieke grachtenpand, maar die verwijzing is indirect. Het directe voorbeeld voor deze architectuur is te vinden in de negentiende-eeuwse experimenten in de volkswoningbouw. Toen zochten architecten als Hana en Gosschalk naar middelen om een groot woonblok te maken dat niet de indruk van woonkazerne achterlaat. De geleding van de straatwand door een ritme van topgevels - analoog aan het ritme van de gevelwand aan de gracht - bleek hiervoor een oplossing die ook passend werd geacht als er in de wijde omtrek geen water

*De Boogjes in Dordrecht, Theo Bosch**Nieuwbouw Oranje Nassaukazerne (Atelier Pro)*

was te bespeuren. Daarmee wortelt het blok van Charles Vandenhoove in een geheel andere traditie waarin de aanwezigheid van water op zichzelf niet van belang is, hoewel die de gebruikte motieven hier wel een logischer plaats geeft.

LANDHUIZEN

Aan het begin van de twintigste eeuw deed zich nog een keer zo'n ontwikkeling voor, waarbij het wonen aan het water een voorbeeld werd voor architectuur waar geen druppel water meer aan te pas kwam. Dat was toen het baksteenclassicisme van de landhuizen aan de Vecht model kwam te staan voor een alternatief voor het negentiende-eeuwse neo-classicisme. Rond het Museumplein in Amsterdam is een hoge concentratie te vinden van dit eenvoudige baksteenclassicisme

---

VOOR HET WONEN AAN HET WATER
ZIJN GEEN NIEUWE MODELLEN IN DE
PLAATS GEKOMEN, HEDENDAAGSE
WONINGBOUWPROJECTEN SLUITEN
AAN BIJ EEN BREED SCALA VAN
TRADITIES

---

met hier en daar een spaarzaam ornament. Onder architecten werd deze stijl smalend aangeduid als de 'landhuizen-aan-de-Vecht-stijl'. Het landhuis aan de Vecht is tegenwoordig als inspiratiebron vergeten en het grachtenpand blijkt zelden bruikbaar als model. Voor het wonen aan het water zijn ook geen andere modellen in de plaats gekomen. De talrijke hedendaagse woningbouwprojecten aan het water sluiten aan bij een breed scala van tradities, van traditionele arbeidershuisjes tot de traditie van het structuralisme. Vaak zijn ze op een attractieve wijze gericht op het water. Hoewel op die manier de Nederlandse gewoonte van het wonen aan het water nog altijd wordt voortgezet, heeft deze gewoonte weinig meer te maken met de tradities van weleer.

Hans Ibelings ■■■

BOUWEN AAN IJSSELMEER VERWEZENLIJKT VELE DOELSTELLINGEN INEENS

JEROEN SARIS, WETHOUDER RUIMTELIJKE ORDENING AMSTERDAM

Begin oktober jl. stuurde staatssecretaris Heerma een brief naar de Tweede Kamer over het stimuleren van het eigen woningbezit. Zo'n eigen woning is echter alleen begerenswaardig als zij goed is gebouwd. Er worden te weinig koopwoningen aangeboden in de vier grote stadsgewesten van Amsterdam. De vraag overstijgt het aanbod in aanzienlijke mate. De gemeenten en marktpartijen moeten daarom hun beleid aanpassen, zo luidt de conclusie van de staatssecretaris. Om het de aspirant-kopers aantrekkelijk te maken, stelt Heerma premies in het vooruitzicht en draagt hij voorts voorstellen aan om de 'kosten koper' te beperken.

Maar welk beleid moet worden aangepast? Over wat voor instrumenten beschikken de gemeenten om dat te bewerkstelligen? De rijksoverheid, die zich financieel steeds verder terugtrekt, heeft makkelijk praten. De gemeenten kunnen zich het niet meer veroorloven in de gesubsidieerde sector zoveel te bouwen als wenselijk is. Niettemin vraagt het Rijk meer. Gemeenten zouden bovenop de 'normale' taakstelling eigenlijk nog meer en nog sneller moeten bouwen. Dit oefent een grote druk uit. Is de oplossing méér overleg tussen gemeenten en de marktpartijen? Moeten gemeenten wellicht méér initiatieven uit de markt volgen? Om op die manier in de meest nijpende behoeften te voorzien. Maar hoe zit het met de verantwoordelijkheid van de markt zelf?

FINANCIËEL PLAATJE

Het zijn de gemeente en de woningbouwcorporaties die in veel gevallen het voortouw nemen. Het bedrijfsleven, de markt, is volgend. Te volgend, mijns inziens. Financiële risico's worden altijd op het bordje van de

Drs. Jeroen Saris (GroenLinks) is vanaf mei 1990 wethouder voor de Ruimtelijke Ordening, de IJ-oever, de Binnenstad en Homo-emancipatie in Amsterdam. In 1982 werd Saris gekozen als lid van de gemeenteraad voor de CPN en later GroenLinks. Hij nam zitting in de gemeenteraad als voorzitter van zijn fractie. Saris studeerde sociologie (1969-1975) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

gemeente gelegd. Plannenmakerij eindigt altijd eerst in een financieel plaatje. Maar dan wordt de discussie pas echt interessant. Het initiatief van het consortium 'Amsterdam Waterstad' om naar de uitbreidingsplannen van Amsterdam over Nieuw-Oost te kijken, lijkt op voorhand mooi. Als dit leidt tot het helpen beperken van de financiële risico's, zijn we op de goede weg.

Het bouwen aan het water van het IJsselmeer is een mogelijkheid te voldoen aan de al gesignaleerde woningbehoefte. Het biedt ook een kans in één klap en op één locatie de doelstellingen uit de *Vierde Nota Extra* (VINEX) te verwezenlijken; namelijk voldoen aan woningvraag, bevorderen doorstroming van de goedkope woningvoorraad, sparen van het milieu door terugdringing van woon-werkverkeer, dichtbij de stad bouwen, stimuleren van openbaar vervoer. Een railverbinding ontsluit deze unieke wijk en brengt bewoners en bezoekers in 20 minuten naar het Centraal Station en vice versa. Een beter passende uitvoering van de doelstellingen van het rijks-

beleid kan men zich niet wensen. Het Rijk kan daarom niet anders doen dan dit uitzonderlijke project financieel honoreren.

WATER

Nieuw-Oost biedt ontwerpers de kans hun creativiteit met hart en ziel uit te leven. Het is een architectonische uitdaging van groot formaat, volgens mij. Waar kan men aan denken? Wonen op palen, wonen op pieren, wonen op een 100 meter brede waterkering, wonen op afzonderlijke wooneilanden. Vanaf alle balkons kun je spugen in het water! Jachthavens, stranden, grachtjes, vergezichten, wat niet al. Water is, kortom, een bijzonder levend element naast de baksteen woonarchitectuur. Het verlevendigt en stimuleert de geest. Water schept ruimte, reflecteert op aparte wijze licht.

Voor wie wordt er gebouwd in deze uitbundige sfeer? Voor - en, als het aan ons ligt, ook door - Amsterdammers. De overloop wordt tegengegaan, het woon-werkverkeer blijft beperkt, de doorstroom naar duurdere woningen wordt hiermee bevorderd, in de stad komt meer ruimte in de goedkopere voorraad. Het is de bedoeling dat de woningbouw vooral is gericht op de groep economisch gebonden aan Amsterdam, met name tweepersoonshuishoudens en gezinnen. Op deze manier zal een groeiende beroepsbevolking in de nabijheid van de stad zijn gehuisvest. Er worden huishoudens mee bereikt die in Amsterdam wonen en werken en daar willen blijven wonen en werken. Amsterdamse forenzen kunnen weer gaan wonen in Amsterdam en oudere gepensioneerde huishoudens kunnen zich er vestigen. Nieuw-Oost, het stimuleert tot denken. Wie is deze keer volgend?

Leden Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten

- Bato's Gilde B.V.**, Heerewaarden
- Biezeveld B.V., Steenfabriek,**
Kerkdriel
- Boral Doorwerth Straatsteen bv, -**
Steenfabriek Daams, Spijk
- Boral Doorwerth Straatsteen bv, -**
Steenfabriek Doorwerth, Doorwerth
- Boral Doorwerth Straatsteen bv, -**
Steenfabriek Lobith I, Spijk
- Boral Nedusa Baksteen bv, -**
Steenfabriek Erlecom, Erlecom
- Boral Nedusa Baksteen bv, -**
Steenfabriek Huisman-Milsbeek,
Milsbeek
- Boral Nedusa Baksteen bv, -**
Steenfabriek Lobith III, Lobith
- Boral Nedusa Baksteen bv, -**
Steenfabriek Smeyers &
Voortman, Markelo
- Brada Baksteen Esbeek B.V.**, Esbeek
- Brada Baksteen Oosterhout B.V.**,
Oosterhout (N.B.)
- 'Buggenum' B.V., Kleiwaren-**
fabriek, Buggenum
- 'De Bylandt' B.V., Waalsteen-**
fabriek, Lobith-Tolkamer
- L.J. Duijs, B.V. Steenfabrieken,**
Hedikhuizen
- Echter Steenfabriek, B.V., Echt**
- Leopold Engels, B.V. Steenfabriek,**
Helden-Panningen
- Façade Beek B.V.**, Beek (L)
- Hagens Steenfabrieken B.V.**, Oeffelt
- 'Huissenswaard', B.V. Steenfabriek,**
Angeren
- Hijkema B.V., Steenfabriek,** Delfzijl
- Joosten en Co v/h Gebr. Joosten,**
Steenfabriek, Wessem
- Joosten B.V., Kleiwarenfabriek,**
Kessel (L)
- Koramic Bemmel B.V.**, Haalderen
- Koramic Kijfwaard Oost B.V.**,
Pannerden
- Koramic Kijfwaard West B.V.**,
Pannerden
- Koramic Wolfswaard B.V.**,
Opheusden
- 'Nuance', Kleiwarenfabriek,**
Afferden (L)
- Randwijk anno 1839, B.V.**
Steenbakkerij, Heteren
- Rodruza - Steenfabriek**
Rossum B.V., Rossum (Gld.)
- Rodruza - B.V. Steenfabriek**
'De Zandberg', Gendt
- Roodvoet' B.V., Steenfabriek 'De**
Rijswijk (Gld.)
- Rijswaard' B.V., Steenfabriek 'De**
Aalst (Gld.)
- Schipperswaard BV, Steenfabriek,**
Echteld
- 'St. Joris', Keramische Industrie**
B.V., Beesel (L)
- Strating B.V., Steenindustrie,**
Oude Pekela
- Teewen B.V. Steenfabriek Haafden,**
Haafden
- Teewen B.V. Porisofabriek**
Hendrik, Brunssum
- Teewen B.V. Steenfabriek Heteren,**
Heteren
- Teewen B.V. Steenfabriek Ochten,**
Ochten
- Teewen B.V. Steenfabriek Thorn,**
Thorn
- 'Terra' B.V., Steenfabriek, Son**
- Timmermans en Zoon, Vlamoven-**
steenfabrieken, Elst (U)
- Waalwaard' B.V., Steenfabriek 'De**
Dodewaard
- Zennewijnen BV, Steenfabriek,**
Zennewijnen

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution drie maal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht opvattingen over het ontwerpen in baksteen. Daarnaast bevat 'Baksteen' artikelen over stapeltechniek en construeren, produktassortiment en kwaliteit, en de wijze waarop baksteen in de werk- en woonomgeving wordt toegepast. Elk nummer bevat een Portfolio waarin de belevingswaarde van baksteen aan de hand van een opvallend bouwwerk centraal staat.

IS GEMETSELD IN BAKSTEEN